

19. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MİLLİ MÜCADELEDE KAZAK VE KIRGIZLARIN ROLÜ

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU* - AYTKUL MAHAYEVA**
GULZADA ÇARGİNOVA***

Giriş

Doğu Türkistan, Asya'nın ortasında, batıda Hazar Denizinden, doğuda Altay Dağlarına kadar uzanan “Ulu Türkistan”ın, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti yönetiminde olan ve yüzyıllarca birçok büyük devlete ve medeniyete merkez olmuş kısmıdır. Doğu Türkistan terimi esas itibarıyla, Rusların Orta Asya'nın Batı Türkistan kısmını işgalinden sonra kullanıma giren bir tabirdir. Daha önceleri bu bölge “Altışehir” (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuça) olarak adlandırılmaktaydı. Yakup Bek'in bölgede hâkimiyet kurmasından sonra “Korla” şehrinin de eklemesiyle “Yedişehir” denilmeye başlanmıştır¹.

Timur Devletinin Batı Türkistan'da çökmesinin ardından Doğu Türkistan'a geçen, Cengiz Han soyundan Seyit Han; Kaşgar, Yarkent ve Hoten'i ele geçirdikten sonra 1514 yılında başkenti Yarkent olan, Yarkent Hanlığını (diğer adıyla Seidiye Hanlığını) kurmuştu. Bu hanlık, kuruluşundan itibaren hocaların-seyitlerin büyük etkisi altındaydı. O zamanlarda Türk hükümdarları arasında hocaların manevi liderliğine sığınma, onlara mürit olma bir gelenek haline gelmişti. Bu yüzden ki Yarkent Hanlığı komşularıyla askeri bakımdan mücadele edebilecek seviyeye ulaşamamıştı². Hanlık, 1678 yılında yıkıldıktan sonra Buharalı Bahaüddin

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, shekimoglu@beu.edu.tr

** Prof. Dr., Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Hukuk Enstitüsü, Dünya Tarihi Bölümü, Almatı /KAZAKİSTAN, aitkul_m@rambler.ru

*** Öğr. Gör. Kazak Ulusal Kız Pedagoji Üniversitesi, Beşerî ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Almatı /KAZAKİSTAN, charginova.gulza@mail.ru

¹ Yelda Demirağ, “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2014, Sayı:3, s. 230.

² İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 26-27.

Nakşibendî önderliğinde Hocalar saltanatu kuruldu. 1678-1755 yılları arasındaki “Hocalar Devri” olarak adlandırılan bu dönem, ülkeye 1755 yılında Birinci Çin İstilasının başlamasının sebebi olarak gösterilmektedir. Çünkü hocalar arasındaki gruplaşmalar ve iç kavğalar Doğu Türkistan’ı Çin işgaline açık hale getirmişti³. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan halkları uzun dönem Çin işgaline karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir.

Birinci Çin işgalinden sonra, Çin egemenliğine karşı mücadelede önemli rol oynayan ve Doğu Türkistan’da direniş kuvvetlerini toplamaya çalışan Hocalardan Ali Saadat, 1816 Ayaklanmasından sonra Hokant’a kaçmak zorunda kalmış ve 1820 yılında orada vefat etmişti. Onun oğlu Cihangir ise 1826 yılının Haziran ayında Hokant’tan Muhammet Ali’nin 15.000 kişilik askerî birliğinin yardımıyla Kaşgar’ı ele geçirmiş ve Doğu Türkistan’ın sultanı olarak ilan edilmişti. Ancak kısa süre sonra Muhammet Ali’yle yaşanan anlaşmazlık üzerine Hokant Ordusu Kaşgar’ı terk etti. Bu gelişmenin ardından, Çinliler Şubat 1827’de 60.000 kişilik ordusuyla Kaşgar’a gelerek Cihangir’i mağlup etti. Geri çekilmek zorunda kalan Cihangir, Altay Dağlarında esir edildi ve 1828 yılında Pekin’de korkunç bir şekilde idam edildi⁴. 1860’lı yıllara kadar onlarca kez ayaklanan Doğu Türkistanlılar, bağımsızlık yolundaki amaçlarına ulaşamamışlardı.

19. asrın 60 ve 70’li yıllarında Doğu Türkistan’daki siyasî olaylar Çarlık Rusya egemenliği altındaki Kazak ve Kırgızların bağımsızlık mücadelesini de etkilemişti. Bu konu hakkında Rusya’nın meşhur araştırmacı bilim insanlarından N. E. Bekmahanova: “*Doğu Türkistan’daki Müslümanların ayaklanması özel bir durum arz etmektedir... Türkistan’daki Müslümanların bağımsızlık yolundaki ayaklanmasına, onların da ayaklanmaya iştirak etmesi yönünde yapılan propagandaların etkisiyle Kazakistan ve Orta Asya sakini olan birçok Kazak ve Kırgız da katılmıştı*”⁵ demektedir. Çin’deki Qing (Çing) hanedanına karşı 1861 yılında Dunganlar⁶ (Döngen-Huizu) ayaklanması başlamış ve ayaklanma bir yıl içinde tüm Doğu Türkistan’a yayılmıştı. Bu ayaklanmayı bölgede yaşayan diğer Müslüman unsurlar da desteklemişti. Böylece gelişen isyan sayesinde Doğu Türkistan’ın bazı bölgeleri merkezî hükümetin denetimi dışında kalmıştı⁷. 1864 yılının Sonbaharında ise Kırgız, Uygur ve Dunganlar güçlerini birleş-

³ Yelda Demirağ, a.g.m., s. 232.

⁴ Baymirza Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 138-139.

⁵ N. E. Bekmahanova, *Prisoedineniye Tsentral’noy Azii k Rossiskoy İmperii*, Tsentr Gumanitarinh İnitisiyativ, Moskova, 2015, s. 197.

⁶ Dunganlar: Çin etnik kökenli Müslüman halk.

⁷ N. Aldabek, *Tarihi Talkıga Tolu Şinjan*, Kazak Üniversitesi, Almatı, 2003, s. 183.

tirerek bir isyan çıkarmışlardı. Bu isyan sırasında yaklaşık 3.000 atlı askeri bulunan Kırgız komutan Sıddık Bek, Kaşgar'ı merkezî Çin yönetiminden azat etmek için mücadele eden Uygurlara verdiği destekle halk arasında şöhrete kavuşmuş ve neticesinde Kaşgar'a vali olarak atanmıştı. Bölgede önemli derecede nüfuza ve askerî güce sahip olan Sıddık Bek'in toplam asker sayısı 3-4 bine ulaşıyordu ve onların çoğunluğu Kırgız ve Kıpçaklardan⁸ oluşuyordu⁹. Aynı yılın Aralık ayında Doğu Türkistan'da siyasî durumunun karmaşık hal arz etmesine bağlı olarak Sıddık Bek, Hokant Ordusu Başkomutanı Alimkul'a bir elçilik heyeti göndermişti. Sıddık Bek, Alimkul'dan, Cihangir Hoca'nın oğlu Buzuruk'u "han" olarak Hokant'tan Kaşgar'a yollamasını talep etmişti. Bu isteği uygun bulan Alimkul, Buzuruk ve onun akrabası Aldaş'ı, yanlarında görevli memurları ile birlikte Kaşgar'a gönderirken, Yakup Bek Mirlatifbekoğlu komutasında 60 kişilik bir askerî birliği onlara eşlik etmekle vazifelendirmişti. Kaşgar'a gönderilenler arasında askerlik sanatında mahir, Yedisu Kazak ve Kırgızları arasında meşhur olan, Taşkent şehrinin eski valilerinden Mirzahmet Kuşbegi de bulunuyordu¹⁰. Hokant tarihçisi Muhammed Yunus Toyib'in belirttiğine göre, Alimkul tarafından, Hoca Buzuruk Kaşgar'a "han", Yakup Bek ise ordunun "başkomutanı" olarak gönderilmişti¹¹. Takriben 1820 yılında Hokant Hanlığının Piskent köyünde dünyaya gelen ve küçük yaşlarından itibaren askerî eğitim almış olan Yakup Bek, Taşkent'te Kanaat Şah Gazi başta bulunduğu yıllarda yüzbaşı olmuş, daha sonra da Akmescit'in yöneticisi olarak görevlendirilmişti. O, bu göreve gelişinin ardından Hokant Han'ı Hudayar'ı, beraberinde çok sayıda hediyelerle ziyaret etmiş ve han tarafından iltifatla karşılanmıştı¹². Hokant orduları komutanıyken 1853 yılında Akmescit'e yapılan Rus saldırısına karşı gösterdiği başarıyla büyük bir üne kavuşmuş olan Yakup Bek, Doğu Türkistan'a geldikten kısa süre sonra bölgede üstün konuma gelmişti. Hoca Buzuruk ile Yakup Bek'in başında bulunduğu birlik, 1865 yılının Ocak ayında Kaşgar'a ulaşmıştır.

⁸ Günümüzde Kazakların Orta Cüz'ünün uruğu olan *Kıpçaklar*, 18. yüzyılın başlarında *Aktaban Şubirndi* olarak adlandırılan Moğol Baskınları sırasında Fergana bölgesine gelmişlerdi. Arminius Vambery'nin 1865 yılında St. Petersburg'da yayımlanan *Puteşestviye po Sredney Azii* (Orta Asya'ya Seyahat) adlı eserinin 221. sayfasında belirtildiğine göre onlar, fiziki olarak eski Türklere benzemektedir. Örf ve adetlerinde de eski Türk ananelerini korumuşlardı. Dillerinde Arapça ve Farsça sözler bulunmuyordu. Kıpçaklar 19. yüzyılın sonlarında Kırgız ve Özbeklerin arasında yaşasalar da tam olarak bu halkların içine sinip, onların bir unsuru haline gelmemişlerdi. D. P. Kojamjarova, "Kokan Handığı Jane Kazaktar", *Otan Tarihi*, № 1, (73), 1/2016, s. 8.

⁹ İ. Pervışeva, "Resale-i Yakubi (Vospominaniya o Yakub-beke Kaşgarskom Kamil'-hana-işana)" *İstoriik-Marksist, 1940*, № 3 (79), s. 130.

¹⁰ "O Kul'cinskîh Delah", *Turkestankiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.

¹¹ N. Aristov, "O Kul'ce", *Turkestankiye Vedomosti*, 15 Mayıs 1871.

¹² Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi 1864-1884*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 122.

Doğu Türkistan'da “Yedişehir” Devleti ve Yakup Bek

Yakup Bek Kaşgar'a geldikten kısa süre sonra artan itibarı, onun kıskanılmasına ve kendisine karşı cephe alınmasına sebep olmuştu. Askerî harcamalara çok para harcadığı, bu yüzden halkın daha fazla vergi ödemek zorunda kaldığı ve Buzuruk hanın yerinde gözü olduğu dedikoduları yayılmaya başlamıştı. Yakup Bek'in 1865 yılında Hacı Padişah'ı etkisiz hale getirerek Hoten'i ele geçirmesi, onun Kaşgar'daki itibarının daha da artmasını sağlamıştı. Bu gelişmelerden rahatsız olan Buzuruk han ile Yakup Bek'in arası açıldı¹³. Hotenli tarihçi Muhammed Alem tarafından kaleme alınan *Tarih-i Kaşgar* adlı eserde Yakup Bek şehri ele geçirmeden önce Hoten, Hacı Habibullah tarafından yönetilmekteydi. Yakup Bek, Hoten hakimi Hacı Habibullah'ı ziyaret etmek istediğini elçileri vasıtasıyla bildirir. Ziyaret esnasında Habibullah ve oğlu Yakup hapsedilerek öldürülür. Hoten halkı başlangıçta Yakup Bek'i tanımak istemez. Çatışmalarda her iki taraftan da binlerce kişi ölür. Nihayetinde Hoten Yakup Bek'in hâkimiyetini tanımak zorunda kalır¹⁴.

Kurban Ali Halidî'nin *Tevarih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde Yakup Bek'in, Kaşgar'a ulaştığı ilk günlerden itibaren han olma niyetini taşıdığı belirtilmektedir. Eserde kaydedildiğine göre Yakup Bek, Buzuruk'un akrabası Hasan Hoca'nın Badahşan'dan 300 müridi ile yola çıktığı ve onların ardından birkaç bin kişilik askerî hareket hazırlığında olduğu şeklinde bir söylentinin yayılmasını sağlar. Bu durum Sıddık Bek ile Buzuruk'un arasının açılmasına sebep olur ve Sıddık Bek'i korkuya düşürür. Hoten'i ele geçirdikten sonra Kaşgar'a dönen Yakup Bek, 1866 yılında Buzuruk'u hapsedmiş ve ardından beraberinde bolca altın ve gümüş vererek onu hacca yollamıştır. Kısa süre sonra da, Sıddık Bek'i ise yanına çağırarak idam ettirmiştir¹⁵. Sıddık Bek hakkında diğer kaynaklarda farklı bilgiler de verilmektedir. Hacı Yusuf tarafından kaleme alınan *Cami'üt Tevarih* adlı eserde Buzuruk ve Yakup Bek'in Kaşgar'a ulaşmasının ardından Kaşgar ahalisinden bir kişinin “*Hocalar geldi, Kıpçakları kovmamız gerek!*” diye bağırmasıyla halk, Sıddık Bek ve adamlarına saldırmış, çatışmaya Yakup Bek'in adamları da katılmış ve Sıddık Bek bir ok ile yaralanmıştı. Yeni Hisar'a kaçan Sıddık Bek dağlardaki Kırgızları toplayarak yeni-

¹³ Sadettin Gömeç, “Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkiler”, *OTAM*, Sayı 9, 1999, s. 149-150.

¹⁴ Bahattin Gencal, “XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8, 2013, s. 34-35.

¹⁵ Kurbanali Halidî, *Tevarih-i Hamse-i Şarkî (Şıgıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakçaya Çevirenler: B. Tötenayev – A. Joldasov, Ata Mura, Almatı, 1992, s. 41.

den Kaşgar'ı kuşatmış ancak başarılı olamayarak kaçmıştı. Muhammed Ömer'in *Badevletname* adlı eserinde verilen bilgide ise, Sıddık Bek'in Kaşgar ahalisi ile birlikte Buzuruk'u çok iyi karşıladığı kaydedilmiştir. Aralarında yapılan görüşmede Sıddık Bek, Hokant'tan gelenlerin kendilerini kovabilecekleri hususunu dile getirmiş ve her türlü tehlikeye karşı şehirden ayrılmaya karar verdiğini açıklamıştı. Buzuruk'un Mançulara (Çinlilere) karşı beraberce savaşıma teklifi Sıddık Bek tarafında reddedilince iki taraf arasında savaş gerçekleşmiş, mağlup olan Sıddık Bek, Feraş şehrine gitmişti. Bu şehrin de kuşatılması üzerine çaresiz kalan Sıddık Bek, Yakup Bek'e teslim olmak zorunda kalmıştı¹⁶.

Buzuruk ve Sıddık Bek'i etkisiz hale getiren Yakup Bek, bölgedeki yönetimi kendi eline almış ve ardından egemenlik sahasını Kuça, Turfan, Korla şehirlerine doğru genişletmişti. 1865-1866 yıllarında ortaya çıkan bu yeni devlet Türkçe kaynaklarda "Kaşgar Emirliği" olarak geçmektedir. Ancak merkezi Kaşgar olmak üzere Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuça ve Korla'dan kurulan bu ülke, Türkistan dillerinde Jetişar, Jeti şahar, Yetti şahar; İngilizce ise Yettishar şeklinde adlandırılmıştı. Alexandre Andreyev tarafından kaleme alınan *Soviet Russia and Tibet* adlı eserde: "*Rusya ve Britanya'nın Kaşgar'a ilgisinin arttığı 1865 yılındaki Dungan ayaklanması sırasında, bölgede Yakup Bek tarafından yönetilen Yettishar Devleti bulunmaktaydı*"¹⁷ denilmektedir.

1864-1865 yıllarındaki Dungan-Uygur ayaklanmacıların yürüttüğü mücadele, Doğu Türkistan'da merkezi Çin'in üstünlüğünü tamamen ortadan kaldırmıştı. Bu bölgede üç bağımsız feodal yönetim: Yedişehir (merkezi Kaşgar), Gulca Sultanlığı (merkezi Gulca) ve Dungan Şehirler Odağı (merkezi Urumçi) kurulmuştu¹⁸. Bunların arasında Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını ihtiva eden Yakup Bek'in yönetimi, onların en büyüğü ve en güçlüsü idi. Yakup Bek, memleketinin sınırlarını Hokant Hanlığı ve Türkistan ülkesinin Yedisu vilayetine doğru genişletme niyetindeydi¹⁹. Yakup Bek'in kısa sürede güçlenip sınırlarını geliştirmesi Dunganları rahatsız etmişti. 1868 yılında Korla'ya hücum eden Dunganlar, Kaşgar ordusunu mağlup etmişti. Yakup Bek, Aksu'yu ele geçirdikten sonra buranın yönetimine tayin ettiği Hekim Han Töre ile İshak Hoca'yı 15.000 kişiyle Korla'ya yolladı. Ancak onlar da Dunganlar karşısında başarı elde edemedi. Bu sırada Kuça da

¹⁶ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 124-125.

¹⁷ Alexandre Andreyev, *Soviet Russia and Tibet, The Debacle of Secret Diplomacy*, Brill, Leiden-Boston, 2003, s. 16

¹⁸ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁹ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 200.

Dunganların eline geçmiş ve şehir bir hafta boyunca yağmalanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Aksu'dan harekete geçen Yakup Bek, Dunganları ağır bir şekilde mağlup etmiştir. Daha sonra Turfan'a yönelen Kaşgar ordusu, burayı da ele geçirmiştir²⁰.

Rus idaresinin ajanları, Yakup Bek'in Kazak ve Kırgız yöneticiler ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu, onların Çarlık Rusya'ya karşı zararlı eylemler hazırlığında olduklarını rapor etmişti²¹. Yedisu'daki Kazak sultanları ile Kırgız Manaplarının²², Yakup Bek'in oğlu Altın Bek'i yanlarına davet ederek onu Almatı'da resmî bir şekilde karşıladığı, Kırgız Manapları Şabdan ile Sauranbay'ın Akıl Bek'i birkaç gün ağırladığı Kırgız kayıtlarında belirtilmektedir. Kırgızların Sarıbağış uruğunun Manapı Adil; Bugı uruğunun Manapı Balbay ve Solto uruğunun Manapı Maymıl ile anlaşmaya vararak üç uruğu sömürgeci Rus yönetimine karşı ayaklanmaya davet etmişti. Bu toplantıda Şabdan ve Maral da hazır bulunmuşlardı. Onlar, eğer mücadeleleri başarısız olursa, Yakup Bek'in yanına geçmeye karar vermişlerdi. Ancak, Adil'in adamlarından Semetey adlı biri, bu planı Rus yüksek memurlarına anlatınca, plan uygulanamadı. Adil, Almatı hapishanesine konulmuş ve bir müddet sonra zehirlenerek öldürülmüş, Maymıl ise Evliya Ata'da Nogay camii'nin avlusunda 12 Rus askeri tarafından kurşunu dizilmiştir. Kazakların Kızılbörük uruğunun Baydana, Kaşagan, Aydar ve Derkembay gibi birçok beyi, 1867 yılında Doğu Türkistan'a göç etmeye çalışarak ihanet içerisine girdiği yalanıyla Semey şehir hapishanesine atıldı²³.

Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan Yedişehir Devletine meyletmelerinin önemli bir sebebi, Yakup Bek'in Türkiye'ye (Osmanlı İmparatorluğuna) ve Türk sultanına duyduğu saygı ve onu desteklemesiydi. Kaşgar'da basılan paralarda Sultan Abdülaziz'in adının yazılması ve Yedişehir'de Osmanlı bayrağının dalgalanması, Müslüman Türk halklarının Yakup Bek'in idaresi altında toplanmasında önemli rol oynamıştı. Kırgız ozan Arıstanbek de şiirlerinde, Kazak ve Kırgızların birleşerek Yakup Bek'i kendilerine baş seçmelerinin gerektiğine değinmişti. Halk, Yakup Bek'e hürmet göstermiş, isminin başında devlet/il sahibi anlamında "Ba-devlet" sözünü kullanmışlardı. Kırgız folklor kaynaklarına göre Yakup Bek, Ye-

²⁰ Sadettin Gömeç, a.g.m., s. 151.

²¹ İ. Abdırhmanov, "Jakıpbek Badaulet", *Kırgızistan Cumhuriyeti Bilim Akademisinin Elyazmaları Arşivi*, (KCBAAE) N9: 116 (319), s. 49.

²² *Manaplık*, 1930'lu yıllara kadar varlığını sürdürmüş olan, Kırgızlardaki üst düzey yöneticilere verilen addır. Manaplar, yönetici ve amir olmalarının yanı sıra hâkimlik görevlerini de yürütüyorlardı. Bunlara ilaveten savaş zamanlarında askerî teşkilatlanmayı sağlayan boy beyleri idi. Manaplık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tamara Ölçekli, "Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller", *Bilgi*, 2013, Sayı: 67, s. 111-112.

²³ D. A. İsiyev, *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Nauka, Moskova, 1981, s. 369.

disu'daki Rus idarecilere değerli taşlar ve altınları hediye olarak göndermiş, “*karşılık olarak ne istersin?*” sorusuna da “*Yedisu'ya yerleştirilen Ruslar, bu bölgelerden çıkartılsın!*” demişti²⁴.

Türkistan'daki diğer hanlıklara gereken desteği verememenin ıstırapı içindeki Osmanlı Devleti, Kaşgar'da devlet kurmuş olan Yakup Bek'e yardım etmekten imtina etmemiştir. Bunda, Osmanlı Devletinin Asya siyasetinde etkin olmak istemesi ve Çin'in Osmanlı'ya doğrudan karşılık veremeyecek olması da etkili olmuştur²⁵. Yakup Bek, Osmanlı tabiiyetine girdiğini açıkladıktan sonra, 1870 yılında Yakup Han Töre adlı elçisini İstanbul'a göndermişti. Osmanlı Sultanı Abdülaziz, Yakup Bek'in talep ettiği top tüfek ve mühimmatı vermiş ve elçi ile birlikte piyade, topçu ve süvari subayları Yusuf, Çerkes Yusuf, İsmail Hakkı, Dağıstan beyzadelelerinden Zamanbek ile emekli askerlerden dört gönüllüyü Kaşgar'a yollamıştı. Yakup Bek'e gönderilen hediyeler arasında birinci rütbeden murassa Osmanlı nişanı, kılıç, alem ve padişahın name-i hümayunu bulunmaktaydı. Name-i hümayun Kaşgar'a varır-varmaz 100 pare top atışıyla karşılanmış ve bu tarihten itibaren Yakup Bek'in egemenliği altındaki topraklarda padişah Abdülaziz adına hutbeler okutulmuş onun adına paralar bastırılmıştır²⁶.

Kazak ve Kırgızların talepleri boyunca, Yakup Bek Rusya'nın Yedi Şehir Devletini resmî olarak tanınmasını, kendilerine silah satmasını ve Türkistan Genel Valiliği ile Yedisu'dan Yedişehir'e gönüllü olarak gelmek isteyenlere izin verilmesini istemişti²⁷. Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin'in belirttiğine göre, Yakup Bek'in ordusunun çoğunluğunu Kazaklar ve Kırgızlar oluşturuyordu²⁸. Yakup Bek, Kazak ve Kırgızlarla Evliya Ata, Akmesic (Kızılorda) beyi olduğu zamanlardan beri yakın ilişki içerisindeydi. Ayrıca, Çimkent'in Rus ordusu tarafından saldırıya uğradığı sırada Yakup Bek'in Hokantlı komutanlardan biri olarak şehri savunması, onun Kazak ve Kırgızlar arasında tanınmasını sağlamıştı. Kırgızlar onun, Kırgız-Kıpçak'ın Toraygır uruğundan olduğunu belirtmektedir²⁹.

²⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (ÖCMDA), 715-f. (fon), 1-d. (dosya), 34-b (belge), s. 102.

²⁵ Sadettin Gömeç, a.g.m., s. 152.

²⁶ Nuri Yavuz, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası”. *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2003, Cilt 23, Sayı 2, s. 46.

²⁷ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya. İstoriko-geograficeskiy Oçerok Stranye yeye Voyennye Sil'y, Promışlennost' i Torgoolya*”, Tipografiya M. S. Balasheva, St. Petersburg, 1879, s. 39.

²⁸ K. Miftakov. “Jakıpbek (Badaulet)”, KCBAEA, № 20 (213), 93. s. 166.

²⁹ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 62-b., s. 49.

Osmanlı heyeti ile birlikte Kaşgar'a gelen ve iyi eğitim almış olan Zamanbek, ülkenin elçilik işlerinin kurulmasında aktif bir rol almıştı. Yakup Bek, Hokant Hanlığındaki tanınmış ve kabiliyetli ordu komutanlarını kendi ordusuna almayı da başarmıştı³⁰. Ayrıca, Yedişehir ordusuna savaş talimlerini öğretme işine Tatarlar da iştirak etmişti. 2.000 askerin Tatarlar tarafından eğitildiği arşiv kaynaklarında belirtilmektedir³¹. Yakup Bek'in topçu birlikleri Türk (Osmanlı) ordusunun kıyafetleri örnek alınarak giyindirilmişti. Onun adamlarına topların kullanılması, mermi ve ilaç hazırlama işlerini Ali Efendi yönetimindeki Osmanlı Türkü askerler öğretiyordu. Orduda her tür milletten askerler vardı. Uzak ülkelerin Müslümanlarının yanı sıra din farklılığına bakılmaksızın Budistler de Yakup Bek ordusunun hizmetindeydi³². Ancak ordunun büyük bölümü, Rus boyunduruğundan kaçan Müslümanlardan müteşekkildi³³. Ulu Cüz Kazaklarından Aldıraj Datka, Yakup Bek Akmescit'in beyi iken onunla birlikte çalışmış, birlikte hareket etmiş, daha sonra Kaşgar'a giderek Yakup Bek'in hizmetine girmişti. Yakup Bek'in sevincine ve üzüntüsüne ortak olan Aldıraj Datka, onun hanlığının veziri ve danışmanı olmuştu. Yakup Bek'in ordusunda Aldaş Bek, Ömirkul Bek, Muhammet-Yunushan, Muhammet Hoca, Abdılida, Zamanbek, Taşbek Datka gibi Hokantlı ve Kaşgarlı Kırgızlar ile Yedisu'dan gelen Kırgızlar da hizmet etmekteydi. Yakup Bek Devletinin diploması işlerini, Rusçayı çok iyi bilen Semeyli Kazak Mirkasım yürütmüştü³⁴.

Yedişehir Devletinde askerî ve sivil unvan ve rütbe adları Hokant Hanlığı; din işleri ise Buhara Hanlığı örnek alınarak oluşturulmuştu. Din görevlilerine Buhara'da olduğu gibi *Kadı*, *Müftü*, *Müderris* gibi adlar verilmişti. Askeri rütbeler ise çoğunlukla Hokant Hanlığı örnek alınarak verilmiş, Buhara ile bazen aynı bazen de farklı şekilde adlandırılmıştır. Han'dan sonraki en yetkili makam Vezirlik idi. İkinci derecede yetkili makam Kaşgar'da *Binbaşı*, Buhara'da *Toksaba* deniliyordu³⁵. Dönemin Rus yöneticilerinden A. P. Koroşhin: "*halkın şuurundaki Hokant Hanlığına bağlı kalmışlık hala unutulmamıştı*" demiştir. Ayrıca o, Yakup Bek'in, Hokant Hanlığının en tanınmış ve kabiliyetli adamlarını yanına aldığı belirtmiştir³⁶. Koroşhin'in

³⁰ *Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi* (KCMDA), 21-f. (fon), 1-d. (dosya), 162-b (belge).

³¹ "Pravitel' Altışara", *Turkestanskije Vedomosti*, 27 Aralık 1871, s. 270.

³² A. P. Koroşhin, *Kasayuşışiya Turkestanskogo Kraya*, Tipografiya A. Tranşeliya, St. Petersburg, 1876, s. 41.

³³ A. P. Koroşhin, *a.g.e.*, s. 42.

³⁴ "Pravitel' Altışara", s. 271.

³⁵ Kurbanali Halidi, *Tevarih-i Hamse*, s. 45.

³⁶ A. P. Fedçenko, *Puteşestvie v Turkestan - Sovserşennoy ot imp. Obsşestva, Lyubiteley Estestvoznaniya*, T. I, Ç. II,

sözleri de göstermektedir ki Yakup Bek, devlet sistemini büyük ölçüde Hokant Hanlığından almasının ana sebeplerinden biri, halkın yeni oluşan devlete uyumunu daha kolay sağlamaktı.

Yakup Bek, halkın dinî ihtiyaçlarının karşılanması işiyle de ciddiyetle ilgilenmişti. Onun yönetimi sırasında ülkedeki eski camiler restore edildi ve yenileri inşa edildi. Yakup Bek zamanında sadece Kaşgar'da 108 cami vardı. O, Kaşgar yakınlarındaki Apak Hoca ve Meryem Bibi ile Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını almış olan Hakaniye (Karahanlı) Devletinin İslamiyet'i kabul eden ilk Müslüman Türk Han'ı Satuk Buğra'nın türbelerini onartmış, Satuk Buğra Han'ın Atuş'ta bulunan torunlarına da mezar taşları diktirmişti³⁷. 18. ve 19. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Sufilik ve evliya sevgisi çok güçlüydü. Yakup Bek de Nakşibendî ve Kadirî şeyhlerine hürmet göstermiş, bu yolun büyüklerinin türbelerini onartmıştı³⁸. Yakup Bek'in yönetimin başında olduğu dönemde evliya sevgisi son derece yüksek seviyeye ulaşmıştı. O türbeleri onartmakla ve muhafaza etmekle birlikte, türbedarlara büyük saygı göstermiş ve gittiği her şehirde türbeleri mutlaka ziyaret etmişti³⁹.

Yakup Bek'in İslam dinine gösterdiği hürmet, Çarlık Rusya'nın boyunduruğu altındaki Kazak ve Kırgızların ona duyduğu saygıyı ve güveni artırmış, etrafındaki insan sayısının artmasını sağlamıştı. Yakup Bek, hanlığı süresince Yedişehir Devleti'ne ustalar çağırarak toprak döktürmüş, ordusunu askerî disiplin altına koymuş, camiler ve medreseler inşa ettirmiş, şehirler arasında posta teşkilatı oluşturmuş ve halkına hizmetten geri durmamıştı. Hazine giderleri büyük ölçüde halktan toplanan vergiyle karşılanmıştı⁴⁰.

Yakup Bek'i Rusya'nın sömürü siyasetinden rahatsızlık duyan Kazak ve Kırgız uruğlarının liderleri desteklemekteydi. Özellikle Kaşgar'a sınırdaş olan kasabalardaki Kazak ve Kırgızlar, Yakup Bek Memleketinin desteğine güvenerek Rus boyunduruğundan kurtulma çabası içindeydi. Buna ilaveten devlet yönetiminde yetenekli adamlara acil ihtiyaç duyan Yakup Bek, Kaşgar'a sığınan önemli kişileri memnuniyetle karşılıyordu⁴¹. O, 1868 yılında Rusya egemenliği altındaki göçebe

Universitetskaya Tipografiya, St. Petersburg 1875, s. 51.

³⁷ A. P. Koroşhin, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸ Thierry Zarcone, "XX. Yüzyıl Doğu Türkistan'ında Süfi Silsileleri ve Evliya Sevgisi", *Türkler*, Cilt. 20, Yüzyüküncü Bölüm, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 282.

³⁹ Thierry Zarcone, *a.g.m.*, s. 286.

⁴⁰ Kurbanali Halidi, *Tevarih-i Hamse*, s. 44.

⁴¹ KCMDA, 44-f, 1-d., 29185-b., s. 56.

Kazak ve Kırgızların göç mekânları; Kaşgar sınırındaki Atbası, Narın, Togıztotav vadileri ile Aksay, Arpa, Karakujır, Sonköl, Şatırköl gibi meraları ve Yedisu vb. yerleri ele geçirmeye çalıştı. Yakup Bek ordusunun Narın iline gelmesi, Kazak ve Kırgızlar arasında hareketliliklerin olmasına neden olmuştu. Bu hareketliliği durdurmak için Çarlık Rusya, Zauke ve Barskaun köprülerine kontrol noktaları oluşturup, askerler getirmişti⁴².

Doğu Türkistan'da Yedişehir Devletinin kurulması, Türkistan'da yeni idarî sistem kurma hazırlığında olan Rusya'yı son derece huzursuz etmişti. Uygur ve Dunganların bağımsızlık yolundaki hareketleri ve Yedişehir Devletinin gittikçe güçlenmesi, Doğu Türkistan'daki Rus mallarının satıldığı büyük pazarın kaybedilmesi tehlikesini artırmıştı. Diğer taraftan, bağımsızlık mücadelesi içindeki Müslüman Türk halkları için Doğu Türkistan'daki oluşum, bu hareketlerin bir merkezde toplanması anlamına geliyordu ki, bu durum Rusya için bir tehdit oluşturuyordu. Bölgede görevli General P. N. İgnatyev tarafından Çar'a gönderilen mektupta:

“İngilizler, Orta Asya ile Türkiye arasındaki ilişkileri güçlendirmek için Panislamizm'i etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ben bu propagandayı kontrol altında tutmayı başlıca görevim olarak kabul ediyorum. Thomas Douglas Forsyth ve dostlarının mevcut bulunduğu İngiltere'nin Kaşgar'daki Elçilik Heyeti, Kaşgarlıların bize karşı silahlanmasını ve bizim işgal siyasetimize karşı durmalarını tavsiye etmektedir”⁴³ demişti.

İngiltere 18. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ı işgalinin ardından Doğu siyasetine ağırlık vermeye başlamıştır. İngilizlerin Türkistan politikalarının oluşumunda ise Hindistan'ı, Orta Asya'dan yaklaşan Rus tehdidinden koruma düşüncesi etkili olmuştu. İngiliz General Henry Rawlinson'un belirttiği üzere, medeniyetlerin yayılması ve barışın sağlanması gibi konularda uluslararası ticaret önemli bir araçtı. Rus General İgnatyev tarafından Çar'a gönderilen mektupta ismi zikredilen İngiltere hükümetinin temsilcilerinden Sir T. Douglas Forsyth bölgedeki ticaret hakkında görüşlerini dile getirirken, Buhara ve Hokant'a gönderilen İngiliz ürünlerinin, Rusya'dan gelen mallarla rekabet edebildiğini belirtmişti. Sir Hayward ise eski ticaret yollarına alternatif olarak Hindistan'ın kuzeybatısından Türkistan'a giden yeni bir rota bulmak amacıyla kendi isteği ve kendi imkânlarıyla bölgeye gitmişti. Ancak yerel şartlardan dolayı bu planını gerçekleştiremeyen

⁴² ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., 336.

⁴³ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 61-b., s. 1.

Hayward, seyahati sırasında karşılaştığı Doğu Türkistanlı tüccarlardan bölgeye ulaşmak için izlenecek yol hakkında detaylı bilgiler almış ve bu bilgileri kullanarak bir harita hazırlamayı başarmıştır⁴⁴.

19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan Hanlıklarının işgalini büyük ölçüde tamamlamış olan Rusya, Hindistan sınırlarına iyice yaklaşmıştı. Bu durum İngiltere'yi tedirgin etmişti. Bu gelişme üzerine İngiliz hükümeti, kendi hâkimiyeti altındaki Afganistan'a komşu olan Kaşgar'la ilgilenmeye başlamış ve Yakup Bek ile ilişki içerisine girmişti. İngiltere'nin Kaşgar'a ilgisini fark eden Rusya da Yakup Bek ile anlaşma yoluna gitmiştir⁴⁵.

Rusların bölgede, ticarî ilişkiler kurduktan sonra askerî bir işgale girişeceğini çok iyi bilen Yakup Bek, başlangıçta Ruslarla ticarî ve diplomatik ilişki kurmayı reddetmişti. Çin hâkimiyeti devrinde elde ettiği ticarî ayrıcalıkları tekrar kazanmak isteyen Rusya ise bölgeye asker yığmış ve 1871 yılına kadar Yakup Bek idaresini tanımamıştı. Ancak İngilizlerin de bölgeyle ilgilenmesi üzerine Türkistan Genel Valisi Kaufman, ülke hakkında bilgi toplamak, Hindistan ile olan ilişkilerini incelemek ve de ticarî bir anlaşma imzalamak üzere bir Rus heyetini Kaşgar'a göndermişti. 20 Haziran 1872 tarihinde imzalanan anlaşmayla Rusya, Yakup Bek yönetimi altındaki bölgelerde serbest ticaret yapma hakkına kavuşuyor böylece de onu bölgenin fiili yöneticisi olarak tanımış oluyordu⁴⁶.

İngilizlerin Kaşgar'a olan ilgisi 1868 yılına dayanmaktadır. Bu tarihte İngiliz tüccar Robert B. Shaw, İngiltere Krallığını resmen temsil etmemekle birlikte, kendi adına Yakup Bek'in huzuruna gelmiş ve onunla ticarî konular üzerinde görüş alış-verişinde bulunmuştu. Bir yıl sonra Yakup Bek, Mirza Muhammed Şadi başkanlığındaki bir elçilik heyetini Hindistan'a yollamış ve onlarla dostluk ilişkisi kurmak istediğini bildirmişti. Yakup Bek, o yıllarda İngiltere ile Osmanlı Devletinin dostane politikalar yürüttüğünü öğrendikten sonra onların kendisine silah ve mühimmat temini konusunda destek olacağını ümit ediyordu. İngilizler ise Doğu Türkistan'ın yeraltı zenginliklerini işletme ve bölgede siyasî ve ticarî gücünü artırarak ülkeyi Rusya ve Çin'e karşı bir tampon olarak kullanma düşüncesindeydi⁴⁷. Shaw'ın, Doğu Türkistan hakkında edinmiş olduğu olumlu izlenimler, Hindis-

⁴⁴ Kadriye Topal, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 33-34.

⁴⁵ Kadriye Topal, *a.g.t.*, s. 28-29.

⁴⁶ Yelda Demirağ, *a.g.m.*, s. 234.

⁴⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 107.

tan'daki İngiliz Yönetimini Kaşgar'la ilişki kurmaya ikna etmesinde etkili olmuştu. Hindistan'daki İngiliz Yönetimi, 1871'de T. D. Forsyth, A. D. Hume ve G. Henderson'dan oluşan heyeti Yakup Bek ile görüşmeler yapmak üzere Kaşgar'a göndermişti. Ancak Yakup Bek o sırada seferde bulunduğu için heyet onunla görüşmeden dönmek zorunda kalmıştı. Kaşgar'ın 1872 yılında Ruslarla anlaşması ve Rusların ticarî imtiyazlar kazanmasının ardından 1873 yılının sonlarına doğru, Forsyth başkanlığında yeni bir heyet Yakup Bek'e yollandı. 2 Şubat 1874 tarihinde Yakup Bek ile İngilizler arasında, Ruslarla imzalanan 1872 Anlaşmasına benzer bir anlaşma imzalandı. Fakat bu anlaşmanın önemli bir istisnası vardı. Rusya ile yapılan anlaşmada her iki tarafın topraklarında bulunan "Kervan başılar" sadece ticarî temsilci idi. İngiliz-Kaşgar Anlaşmasında ise büyükelçilere ve konsoloslara resmî diplomatik mevki ve ayrıcalıklara sahip olan temsilciler de atanması öngörülmüştü⁴⁸. İngiltere'nin Kaşgar'la ilgilenmesi, diğer Türkistan Hanlıklarının yardım taleplerine gereken cevabı veremeyen Osmanlı Devleti'nin 1873 yazından itibaren Doğu Türkistan siyasetinde daha aktif rol oynamasını sağlamıştır. Prof. Dr. Mehmet Saray'ın belirttiğine göre, Orta Asya'yı işgal etmiş olan Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerleyeceğinden endişe duyan İngiltere, Kaşgar-Afganistan-Türkmenistan halkasını oluşturarak Hindistan ile Ruslar arasında bir tampon bölge kurmak istemişti. Bunun gerçekleşmesini sağlamak amacıyla Kaşgar'ın kuvvetlenmesi için İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne telkinde bulunduğu ve sürekli bir şekilde Rus saldırılarından mustarip olan Osmanlı'nın, İngiliz dostluğunu korumak için Kaşgar'a daha yakın ilgi duymuş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir⁴⁹.

Yakup Bek'in, yeğeni Yakup Han Töre'yi 1872 yılında bir elçilik heyeti ile İstanbul'a göndermesi ve kendisine Osmanlı Devleti tarafından "Emir" unvanının verilmesi, Rus Çarlığı ile 20 Haziran 1872 tarihinde, Hindistan'daki İngiliz Yönetimi ile de 2 Şubat 1874 tarihinde ticaret anlaşmaları imzalaması, kurmuş olduğu devletin Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanınmasını sağlamıştı. Osmanlı tahtına II. Abdülhamit'in geçişinden sonra da Yakup Han Töre İstanbul'a gelmiş, Yakup Bek'in Osmanlı Devletinden bazı taleplerini iletmişti⁵⁰.

Yakup Bek Osmanlı tabiiyetine geçtikten sonra bunu dış politikasında bizzat uygulamaya koymuştu. 1875 yılında o, Türk (Osmanlı) Sultanına bağlı olduğunu,

⁴⁸ Yelda Demirağ, a.g.m., s. 234-235.

⁴⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s. 103.

⁵⁰ Mualla Uydu Yücel, "Yakup Beg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 277.

Rusya ile olan ilişkileri ve hatta kendisinden sonra devletin başına kimin geçeceğini Türk Sultanının belirleyeceğini bir ilanla açıklamıştı⁵¹. Aynı yıl Yakup Bek, Ruslara karşı savaşında yardım talebinde bulunmak için gelen Hokant elçisi Kiyıkbay'a, Osmanlı Padişahının ruhsatı olmadan hiçbir siyasî işe karışmayacağını da belirtmişti⁵².

Hokant hanı Hudayar, Türkistan Genel Valisi Kaufman ile olan ilişkilerde, Yakup Bek'e göre daha tavizkâr olmuş ve Kaşgar'dan gelen mektupları Kaufman'a vermişti. Hokant Hanlığındaki ayaklanmalara Tokmak ve Evliya Ata'daki Kazak ve Kırgızların da iştirak edişi hakkında 1874 yılında Türkistan Genel Valiliği kayıtlarında:

“Hanlıkta sürekli olan hareketlenmeler, bizim Kazak ve Kırgızları da etkilemektedir... Onların çoğunun Hokant'ta dost ve akrabaları var, onlar sık, sık görüşmektedir, 2 yıldan beri Hanlıktaki düzensizlikler durmadı, bizim taraftaki Kazak ve Kırgızlar ise benzer ruh halini yaşamakta. Komşu hanlıktakilerin başarı ve başarısızlıklarını takip etmekle kalmıyor, kendileri de ayaklanmalara katılıyorlar”⁵³ diye yazılmıştı.

Yakup Bek tarafından Kaşgar merkez olmak üzere kurulan Yedişehir Devleti, hem bölgedeki yerli Müslüman Türk halklarından, hem de Çarlık Rusya egemenliği altına girmek istemeyen Kazak ve Kırgızların desteğiyle her geçen gün güçlenmişti. Yakup Bek diplomatik girişimleri sayesinde kazandığı Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin desteği onun konumunun güçlenmesini sağlamıştı. Ancak devam eden yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun kendi siyasî problemleri sebebiyle verdiği desteği devam ettirememesi ve İngiltere'nin Kaşgar politikalarında meydana gelen değişiklik, Yedişehir Devletinin kaderinde belirleyici unsur olmuştur.

Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalara Kazak ve Kırgızların Katılması

Yakup Bek'in Kaşgar'da devletini kurmasından önceki dönemlerde de, Yedisu Kazak ve Kırgızları, Doğu Türkistan'daki siyasî olaylara aktif bir şekilde iştirak ediyordu. Örneğin, 1865 yılında İli nehri kıyısındaki Tekes kasabasında ikamet eden Kalmuklar'a, Çin yönetimine yardımda buldukları gerekçesiyle ayaklan-

⁵¹ “Pravitel' Altuşara”, s. 132.

⁵² A. P. Koroşhin, *a.g.e.*, s. 44.

⁵³ *Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi* (RDATA), 1396-f, 2-d., 97-b., s. 154-155.

macıların yaptığı baskın ve yağmalara Kazak ve Kırgızlar da katılmışlardı. Müşkül duruma düşen 2.000 kadar Kalmuk aile, Rus hükümetinden yardım istemiş ve sığınma talebinde bulunmuşlardı. Onlardan boşalan bölgeye ise Rus idaresi altında yaşamak istemedikleri için göç etmek zorunda kalan Yedisu Ulu Cüz Kazakları ve Kırgızlar yerleştirilmiştir⁵⁴. Yedisu'dan Kaşgar'a giden üç yol mevcuttu. Bunlardan ilki Narın ve Taşrabat üzerinden hareketle Torugart geçidini aşarak Kaşgar'a ulaşıyordu. İkinci yol yine Narın üzerinden Terekti'ye ve oradan Kaşgar'a varıyordu. Üçüncü yol ise Yedisu'dan başlar, Karakol, Bedel ve Aksu şehirlerini geçerek Kaşgar'a ulaşırdı⁵⁵. 1864-1865 yıllarında sınır boyuna yerleşmiş olan Kazak ve Kırgızlar ile Çu nehri boyundaki Kazakların Botbay, Janis uruğları ve Kırgızların Sarıbağış uruğu, Doğu Türkistan'daki ayaklanmacılara katılmak üzere Tekes ve İli nehrini aşarak göçe başlamışlardı. Onlar bu bölgedeki Kalmuklar'a büyük zayıat vermişlerdi⁵⁶. 1865 yılında Kırgızların Bugı uruğu ile Kazakların Alban, Kızay ve Bayjigit uruğları Dungan ayaklanmacılara dâhil olmuşlardı. Tarbagatay ilinin Çöçek bölgesinin Dunganların eline geçmesinde Bayjigit ve Kızayların büyük desteği olmuştu.

1866 yılı Rus bölgesel yönetiminin resmî verilerine göre, 1865-1866 yıllarında Alatau Okrugundan 841 hane, Doğu Türkistan'a göç etmişti. Onların arasında Alban uruğunun Saurık, Malabay, Jeten (500 aile ile birlikte göç etmiştir) gibi "baturları"(savaşçı kahramanlar); Suan uruğunun Yesber (İspir), Kasbolat ve Alike bey, Östemir bey, Tezek Töre'nin kardeşi Durali Sultan ile Kırgızların Bugı uruğundan Sabatar Molla da bulunuyordu. Gulca'ya göçenlerin toplam sayısı ise yaklaşık 5.500 hane, 22.340 kişi olmuştu⁵⁷. Kazak ve Kırgızların Dungan ayaklanmasını desteklemesinde dinî faktörler önemli rol oynamıştı. Kazak ve Kırgızlar, Müslüman ayaklanmacılar tarafında yer alırken, Kalmuklar, merkezî Çin yönetimini destekleme yolunu seçmişlerdi⁵⁸. Kazak ve Kırgızlar, Dunganlara at ve savaşçı yardımında bulunmuşlardı. Bu destekte ön plana çıkanlar, Kazakların Kenjara ve Jeten baturları ve Durali Sultan ile Kırgızların Bugı uruğu idi.

1865 yılı Kazak-Kırgızlar ile Kalmuklar arasında çatışma ve savaşlarla geçti.

⁵⁴ N. Aristov, "Otnoşeniya Naşi k Dunganam, Kaşgaru i Kul'ce", *Materialy dlya Statistiki Turkestanokogo Kraya.*, İzdadeltso Turkestanokogo Stat. Komiteta, Çast II, St. Petersburg, 1874, s. 170-181.

⁵⁵ Bahattin Gencal, "Nikolay Livoviç Zeland ve Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-Şan Dağları Geçitleri) Adlı Eserinde Doğu Türkistan", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, s. 368.

⁵⁶ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 171

⁵⁷ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 208.

⁵⁸ KCMDA, 825-f, 1-d., 32-b., s. 20.

Bu yılın Ekim ayının 23'ünü 24'üne bağlayan gece, Kalmukların Kegen adlı baturu Çin-Mançu ordusunun askerleriyle birlikte Bayjigitler uruğunun köyüne baskın gerçekleştirip, 1.300 at, 100 bin koyun 6.000 büyük baş hayvanını yağmaladı. Köydeki halka yapılan katliam 26 Ekime kadar devam etti ve 3.000 insan hayatını kaybetti⁵⁹.

Kazak ve Kırgızların Dungan ayaklanmasına verdiği destek ve Kalmuklarla olan münasebetler hakkında Rus askerî memurlarının verdiği bilgi şu şekildeydi:

“Batı Çin’de 150 yıl boyunca devam eden ayaklanma sırasında, Dunganların Çin-Mançu ordusuna karşı yürüttüğü mücadeleye, Kırgızlar da aktif bir şekilde katılmışlardır. Bizim birliklerimiz, Kırgızların Çin ve Orta Asyalı Türkistanlılarla bağlantı kurmasını sağlayan Tien-Şan (Tanrı Dağları) üzerinden geçen yolu kapatmasına rağmen, Gulca şehrindeki uygun sınır bölgeleri onlara, yani Kırgızlara doğudaki yakın komşuları Kalmukların arazisine girmek için imkân tanıdı. Kırgızlar ile Kazakların Ulu Cüz Alban uruğu, Kalmuk arazisini o denli yağmalamışlardı ki, onlar, bizim egemenliğimiz altındaki topraklara sığınmak zorunda kalmışlardı. 1.000 Kalmuk, Verny şehri civarına yerleştirildi. Tüm Kazaklar, dindaşları Dunganların yanında yer almaktadır. Ancak içlerinden sadece bir kişi, Çin-Mançu Hükümeti ile olan eski iyi ilişkilerini bozmak istemeyen Alban uruğundan Tezek Sultan, Dungan ayaklanmasına iştirak etmemiştir”⁶⁰.

Tezek Töre, 1865 yılında Alatau Okrugunun yöneticisine birkaç kez müracaat edip, Kazakların Doğu Türkistan’a göçünü durdurmak için bugünkü Almatı yakınlarındaki Altın Emel’e bir askerî birlik gönderilmesini rica etmişti. O, Durali Sultan ile Jeten Baturun başını çektiği 3.000 aileden oluşan Alban uruğunun Doğu Türkistan’a göç ettiğini ve orada bulunan köylerin de kendilerine katılmalarını talep ettiğini bildirmişti.

Kırgızların Bugı uruğunun Manapları da aynı yıl 1.500 kişiden oluşan askerî birlikle ayaklanmacılara katılacaklarına dair söz vermelerine rağmen, bölgeye gelen Teğmen Nikolskiy yönetimindeki birlik, onların bu girişimini engelledi ve Kalmuklara yağmaları yasakladı. Sınır boylarındaki birliklere Kazak ve Kırgız köylerinin Doğu Türkistan’a göç etmesine mani olunması emri verildi. Tüm engellemelere karşın, Alban uruğundan Saurık Batur ile Durali Sultan, Bugı uru-

⁵⁹ KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b., s. 27.

⁶⁰ KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b., s. 27.

ğundan Balbay Manap tarafından yönetilen Kazak ve Kırgızlar, Dungan ayaklanmasına katılmaya devam ettiler.

Kırgızların meşhur Balbay Baturu da Tezek Töre gibi Rusya'ya hizmetleri için ödüllendirilmişti. Ancak o, Issık Göl'e Rus birliklerinin yerleştirilmesine karşı çıkmış, 30 kadar hane ile birlikte Saurık Batur'un köyüne göç etmişti. Balbay yönetimindeki Kırgız ve Saurık ile Durali yönetimindeki Kazak köylerinin, sınır boylarına konuşlanmış olan diğer köylere örnek olmasını engellemek için Rus yönetimi onları bir an önce ele geçirip cezalandırmayı kararlaştırmıştı. Fakat Çarlık hükümetinin tüm çabalarına rağmen Saurık, Durali ve Balbay'ın etrafındaki göçmenlerin sayısı her geçen gün arttı. Çarlık yönetiminin politikalarından memnun olmayarak Doğu Türkistan'a göç eden Kazak ve Kırgızların sayısı o kadar artmıştı ki, 1866 yılında hükümet, Alatau Okrugundaki Kazak ve Kırgızlardan alınan vergiyi geçici olarak durdurduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. O dönemde her hane başına 1 som 50 tiyin (kuruş) vergi alınmaktaydı. Daha sonraları hane başına alınan vergi 2 som 75 tiyına yükseltilecek ve hem göçebelerden hem de yerleşik halktan zorla alınacaktı⁶¹.

1867 yılının Mayıs ayında Tekes'e yollanan Albay Poltaratskiy, Buğı uruğunun Manapı Sarpek'in oğlu Kuçuk'u adamlarıyla birlikte yol göstermesi için yanına almıştı. Poltaratskiy'nin emriyle Yesaul Haldeyev'in birliği gece baskınıyla Saurık ve Balbay'ın köyünü kuşatmış ve onları tutuklamıştı. Poltaratskiy, Doğu Türkistan'daki Kazak ve Kırgız köylerini zor kullanarak boşaltmış ve onları eski mekânlarına geri götürmüştü. Saurık, Balbay, Sabatır Molla, Mollacan ve Durali'yi ise Verniy'a getirerek hapse atmıştır. Rus egemenliğini tanımak istemeyen Kazak ve Kırgızların diğer yöneticilerine ders vermek amacıyla, Yedisu Vilayeti Askerî Valisi Gerasim Alekseyeviç Kolpakovskiy, onları sert bir şekilde cezalandırmayı kararlaştırdı. G. A. Kolpakovskiy Saurık ile Balbay'ın Bozkır Mahkemesi kararınca sorgusuz idam edilmesini, Durali'nin ise sürgüne gönderilmesini teklif etmişti. O dönemde Yedisu vilayeti Türkistan Genel Valiliğine bağlı olduğu için G. A. Kolpakovskiy tarafından incelenen Kazak-Kırgız meselesi, Türkistan Genel Valisi Kaufman'a iletildi. Kaufman, onların cezalandırılmamasının uygun olacağına karar verdi. Çünkü Rus yönetimi Durali Sultan ile Saurık Batur'a düşünmeleri için 6 ay süre vermişti. 6 ay dolmadan yerli halkın güvenini kaybetmemek için 1867 yılının Ekim ayında Durali ile Saurık'ı serbest bıraktılar. Balbay ise hapiste zehirlenerek öldürülmüştü.

⁶¹ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 165

Kazak, Kırgız köylerinin Doğu Türkistan'a göç ederek ayaklanmacılara katılmalarının esas sebebi, bölgede uygulanan sömürge siyaseti idi. Özellikle 1867 yılındaki Geçici Yönetmelik, halk arasında büyük memnuniyetsizlik uyandırmıştı⁶².

“Gulca şehrinde devlet düzeninin olmayışı ve kolay yoldan ganimet elde edilmesi birçok kişinin bu tür faaliyetlere meyletmesine sebep olabilir. Bu durumda Tezek Sultan ya bizim tarafta kalacak ya da Doğu Türkistan'a göç ederek Dungan ayaklanmasına katılacak. İkinci ihtimal maddi açıdan Tezek Sultan'a faydalıdır ki bunun gerçekleşmesi halinde Tezek bize karşı düşmanca tavır takınacak ve bu bizim zararımıza bir durum arz edecek”⁶³

diyerek endişeye kapılan Rus yöneticiler, 1865 yılının Kasım ayının sonunda Kalmukları sınırda karşılayıp, Verniy'a kadar götürmek için Altın Emel'e bir birlik göndermişti. Semey Vilayetinin askerlerinin komutanı, Tezek Töreden, Dunganlar Gulca'yı ele geçirdikten sonra Yedisu'ya saldırı hazırlığına girecek şekilde haber almasının ardından Kogalı, Altın Emel, Göksu istasyonları ve Gulca kalesine birlikler gönderilmesi emrini verdi. Bu emri müteakip ticaret kervanları ile Rusya taraftarı Kazaklara sık, sık baskınlar düzenleyen Bayjigit uruğundan Tölegen Batur'u ve 100 adamını ele geçirmek için her uruğdan 240 adam alınarak oluşturulan birlik, Bazar nehri kıyısını gözetlemekle görevlendirildi.

Doğu Türkistan'daki ayaklanmalara Kazak ve Kırgızların desteğini önlenmesi konusuna bir çözüm bulmak için Ruslar çeşitli çabalar içerisine girmişti. 10 Mayıs 1866 tarihinde Semey Vilayetindeki Rus idarî birimlerinden Alatau Okruğu yöneticisine, Tezek Töre ile Ulu Cüz'ün diğer sultanlarını ve bir grup Kırgız Manapını Verniy şehrine çağırarak, merkezde bekletilmesi, köylerine geri dönmelerine izin verilmemesi emri verildi⁶⁴. Çünkü Semey'den özel olarak Verniy'a gelmekte olan Rus ordularının komutanı, Kazak ve Kırgız yöneticilerine Doğu Türkistan'da gerçekleşmekte olan olaylar konusunda tarafsız kalmaları hususunda sert bir dille uyarıda bulunmak istiyordu.

Bu şekildeki sert uyarılara rağmen 1867 yılının 4 Mayıs günü Issık Göl civarındaki Bugı uruğunun önde gelen kişileri ve Tokmak ilçesinin Manapı, Doğu Türkistan'daki Yakup Bek'e sunulmak üzere bazı kıymetli hediyeler hazırlamıştı⁶⁵.

⁶² N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 165.

⁶³ KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b., s. 27.

⁶⁴ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., s. 1.

⁶⁵ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., s. 361.

Kapal ilçe yöneticisinin belirttiğine göre, Gazi Sultan Bolatoğlu Velihanov da Kazaklar arasında “*Ruslar çok güçlüdür gibi sözlere inanmayın*” şeklinde nasihatlerde bulunuyordu. Borohudzir ilçesi birliğinin yöneticisi ise 10 Mayıs 1868 tarihinde, Yakup Bek’in de Kapal ve Verniy Kazaklarına, özellikle de Tezek Töre’ye bağlı Kazaklara mektup yollayarak, Ruslara karşı ayaklanmaya ve Göksu, Karabulak gibi yerlerde Ruslarla meskûn yerleşkelere Mayıs ayı içinde baskın yapmaya davet ettiğini belirtmiştir. Tezek Törenin yönetimi altında olan ve İli nehrinin sol yakasına geçen Komırbörık ve Suan uruğları arasında Yakup Bek’in bu mektubundan sonra yapılan propagandalar son derece etkili olmuştu⁶⁶.

Kırgızlar arasında nasihat işlerini Jangaraş’ın oğlu Töle Manap yürütmüştü. O, 1865 yılında Rus egemenliği altına girmek istememiş ve göç etmişti. Töle Manap, Tokmak ilçesi Talkan nahiyesindeki akrabalarını ve nüfuzlu Kırgız ve Kazakları ziyaret ederek halkın Kaşgar’a göç etmesi ve Yakup Bek’e katılmasını talep etmişti. Yakup Bekin mektupları Tezek Töre’nin yanı sıra Kırgızların Sarıbağış uruğunun Manapı Ümmetalî’ye de geliyordu. 1868 yılında Yedisu Askerî Valisi: “*Onlara Yakup Bek’ten mektuplar gelip duruyor, demek ki onlar da cevap yazıyor*”⁶⁷ demişti.

Yakup Bek ile dostluk ilişkisi içerisinde oldukları gerekçesiyle, Kazak ve Kırgızların yönetici, batur ve beylerinin çoğu tutuklandı ve hapse atıldı. Rus idaresi tarafından Kazaklardan Tezek Töre ile Gazi Bolatoğlu Velihanov, Kırgızlardan Tilekmet Nurdevlet, Muratalı ve Şongaraş gibi Manaplar gizlice gözlem altında tutuldu⁶⁸. Gözlemler neticesinde Tezek Töre ile G. Velihanov’un Kapal hapisanesine, Tilekmet ile Nurdevlet Manapların başını çektiği 6 Kırgız yöneticinin ise Verniy hapisanesine atılması kararlaştırıldı. Tezek Töre ile Gazi Velihanov 6 ay hapiste tutuldu. Rus yönetimi, halk arasında büyük itibara sahip olan ve yaşı da bir hayli ilerlemiş olan Muratalı Manapın hapse atılmasının zararlı sonuçlar doğuracağından çekindiği için onu tutuklamamıştır. Şongaraş Manap ise hasta olduğundan hapsedilmemiştir⁶⁹.

1868 yılının başında Kırgız Sayak uruğunun Manapı Osman Taylakov, yeni idare sistemine karşı çıkmış ve Kırgız köylerinde nahiye idaresi kurmaya çalışan Binbaşı Zagryajskiy’e baskın yapmış ve onu tutuklamak istemişti. Çünkü daha önce Zagryajskiy, onun oğlu Mamırhan’ı tutuklayarak rehin olarak Verniy’a yol-

⁶⁶ ÖCMDA, İ-715-f, 1-d., 36-b., s. 364.

⁶⁷ ÖCMDA, İ-715f, 1-d., 37-b., s. 248.

⁶⁸ İ. Abdrahmanov, a.g.m., s. 49.

⁶⁹ KCMDA, 44-f, 1-d, 43610-b., s. 134.

lamıştı. Tüm çabalarından netice alamayan Osman, nihayetinde Yakup Bek'in tarafına geçmiştir⁷⁰.

1869 yılı Eylül ayında, Altın Emel nahiyesinin tüm ahalisinin önde gelenleri, Tezek Töre'nin köyünde toplanarak Doğu Türkistan'a toplu bir şekilde göç edilmesine karar vermişlerdi. Toplantıda Tezek Töre'nin oğlu ile birlikte Astsubay Baycan Mekebayev, Satıbaldı Kalkanbayev, Şerif Sarıkov, Baynazar Nogayev, Tülen Sırnoyev ve İsmail Memetmoldayev gibi beyler de hazır bulunmuştu⁷¹. 3 Ekim günü adı geçenlerin tamamı tutuklanmıştır. Kapal ilçe yöneticisi Astsubayları çağırarak Geçici Yönetmeliğe uygun olarak Rus idarî makamlarına bağlı kalmalarını talep etti⁷².

Altın Emel nahiyesinin yöneticisi Beysenbi'nin bildirdiğine göre, 20 Ekim günü Tezek Töre'nin köyünde bir ziyafet verilmiş ve orada Tezek Töre her nahiyeden gelmiş olan insanlara Doğu Türkistan'a göç edilmesi propagandası yapmıştı⁷³. Daha önceki dönemde sürekli destek vermesine rağmen, Çarlık hükümetinin sömürge politikalarına daha fazla dayanamayan Tezek Töre, nihayetinde 200 hane ile birlikte göç etmeye karar vermiştir⁷⁴. Kazakistanlı araştırmacı V. Z. Galiyev; Tezek Töre'ye bağlı Kazakların bir kısmının, Gulca'ya göçüş tarihinin 1870 yılının başları olduğunu belirtmektedir⁷⁵. Aşağıdaki olaydan anlaşılacağı üzere, Tezek Töre'nin adamlarının bir kısmı Doğu Türkistan'a göç etmesine rağmen o, göçün başladığı sırada topraklarından ayrılma imkânına ulaşmamıştı.

Çarlık Rusya idaresine hizmetleri olmuş olan Tezek Töre gibi idarecilerin Doğu Türkistan'a göç etmek istemesi, merkezî hükümeti endişeye sevk etmişti. Yerel Rus idareciler, hak aramak için başını kaldıran her Kazak-Kırgız yöneticiye, haksız karalamalarda bulunarak onları itibarsızlaştırmak için akla gelemeyecek her türlü gayri ahlâkî politikaları uygulamaktan çekinmemişti. Örneğin, yerli halkın kanını emen Kapal nahiyeye başkanının başyardımcısı Zdorenko, 1870 yılının Ağustos ayında silahlı Kazaklar tarafından saldırıya uğramış, 18 yerinden yaralanmış, 15 atı ile yüklü miktarda parası yağmalanmıştı. Bu olayla hiçbir ilgisi ol-

⁷⁰ KCDMA, 44-f, 1-d, 32698-b, s. 33.

⁷¹ V. İ. Petrov, *Myatejnoe «Serdse» Azii: Sin'tszyan': Kratkaya İstoriya Narodnıh Dvijeniy i Vospominaniya*, Kroft, 2003, Moskova, s. 1.

⁷² KCDMA, 44-f, 1-d, 20531-b, s. 151.

⁷³ V. İ. Petrov, *a.g.e.*, s. 3.

⁷⁴ V. Z. Galiyev, *Karavannye Trofi (Iz İstorii Obshchestvennoy Jizni Kazakhstana XVII-XIX vekov)*, Atamura, Almatı, 1994, s. 183.

⁷⁵ Moldo Talp, "Kordolgon Zamanda", *Kırgızdar. Tarih Muras Öner.*, Kırgızstan-Soros fondusu, C. 3, Bişkek, 1995, s. 73.

mamasına rağmen Tezek Töre suçlanmıştı. Ancak soruşturma sırasında bir Rus, yağmalanan malların bir kısmını Tezek Töre'nin evinin etrafına kendisinin koyduğunu kabul etmişti. Fakat bu itirafa rağmen Kapal nahiyesinin idarecileri, Tezek Töre'yi suçlamaya devam etti ve bir şekilde onu hapsedmenin yolunu aramaya çalıştılar. Onların tüm çabaları Tezek Töre'yi ele geçirmek için yeterli olmamış ve 1879 yılında vefat edene kadar tutuklanamamıştır⁷⁶.

Tezek Töre gibi Kırgızların önemli isimlerinin kaderi, sömürgeci Rus yönetim organlarının yürüttüğü soruşturma ve kovuşturmalar olmuştur. Kırgızlardan Talip Molla adlı bir kişinin, bir büyük tercümanı, İslâmî yazıyı okuyabilen iki Tatar tercümanı, bir hazinedarı olduğu belirtilmekteydi. Bugı uruğundan Zarıpbek'i, kurduğu yönetim için Sultan (Baş Manap) olarak seçtiğini, Rus idaresi bölgede hâkim olmaya başlayınca onu görevden alıp yine Bugı'dan Toksoba'yı yardımcısı yaptığı, kısa süre sonra da Toksoba'nın da görevine son verip Tilekmet'i yardımcısı yaptığı belirtilmişti. Talip Molla'yı Yakup Bek'e mektup yollamak suçlamasıyla tutuklayan Rus yönetimi, onu önce Almatı, sonra da Issık Göl'deki hapishaneye koymuştu. Talip Molla hapishanedeki uzun süreli hastalığından sonra hayatını kaybetmiştir⁷⁷.

Rus idaresinin Kazak ve Kırgızlara yönelik bu baskıcı tutumları, onların yoğun bir şekilde Doğu Türkistan'a göç etmelerine yol açmıştı. 1871 yılında Kazak ve Kırgızlar arasında tanınmış bir şahsiyet olan Tazabek Pusırmanov, 1.000 hane ile birlikte Doğu Türkistan'a göç etmişti⁷⁸.

Çarlık hükümeti, sadece Kazaklar değil Kırgızlar arasında da saygın bir kişilik olan Tazabek Batur'u kendi tarafına çekmek ve Ümmetalı Manap ve Tezek Töre'ye yaptığı gibi Kazak-Kırgız yöneticilerine karşı kullanmak için, ona askerî unvan vermiş, değerli hediyeler yollamıştı. Fakat Tazabek Batur, Rusların isteklerine karşılık vermemiş, bu yüzden de sömürgeci Rus idare makamlarınca kovuşturma ve soruşturmaya tabi tutulmuştu. Buna bir örnek olarak, henüz göç etmeden önce, 1871 yılında nahiye yönetimi için yapılan seçimlerinde aday olmak isteyen Tazabek'in, Gulca'ya göç hazırlığında olmak gerekçesiyle adaylığının kabul edilmemesi ve Kalmukları öldürenleri kurtarıp, Rus idarî mercilerine teslim etmediği gerekçesiyle suçlanarak kovuşturulması gösterilebilir⁷⁹.

⁷⁶ KCMDA, 825-f, 1-d, 32-b., s. 97.

⁷⁷ KCMDA, 825-f, 1-d, 32-b., s. 97.

⁷⁸ T. Kaugabayev, "Tazabek Batır", *Parasat*, 1995, № 6, s. 1.

⁷⁹ KCMDA, 44-f, 1-d, 20531-b, s. 253.

18 Nisan 1871 tarihinde Yesaul Gerasimov yönetiminde 32 asker, 1 polisten oluşan birliğe Rus yönetiminin yanında olan 100 Kazak askeri de katılarak Aktorgay ırmağının yanındaki Moynak adındaki Tazabek'in köyüne gelmişler ve onun kendi rızasıyla teslim olmasını istemişlerdi. Tazabek Batur ve adamları ise atlarına binerek karşı saldırıya geçmişlerdi. Çatışmanın başlarında Tazabek üstün gelmişti. Tazabek'i gören Rus birliğindeki Kazaklar, dağılıp kaçtılar. Aulınay Jakıp'ın peşine düşen Tazabek'in adamları onu kılıç ve mızrakla 13 yerinden yaraladı. Sabaha kadar Rus birliğine 3 kez daha baskın yapıldı. Ancak sabahın ilk ışıklarında Tazabek'in köyü, hayvanlarını ve mülklerini geride bırakarak Gulca'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Tazabek ile birlikte Şonja ve Temir-Kutluk nahiyelerinden 1.000'den fazla hane göç etmişti. Tazabek yönetimindeki Kazakların göçünü engellemek ve onların yollarını kesmek için kuzeyden Horunjiy Koptsov'un birliği, bölgeye çağrıldı. Fakat Alihan Töre adıyla da tanınan, Gulca Sultanı Alihan, 200 askerden oluşan birliğini Tazabek'e yardıma yolladı ve onları Togıztorav'daki Kırgızların arasına yerleştirdi. Yedisu Askerî Valisi, Gulca Sultanından 7 gün için de, yani 7 Mayıs'a kadar Tazabek'i teslim etmesini, aksi takdirde savaş açacağını ilan etmesine rağmen Sultan, Tazabek'i Ruslara vermedi. Rusların ısrarla Tazabek'i istemelerinin nedeni, onun Yakup Bek'in tarafına geçeceğinden endişe duymalarından kaynaklanıyordu. Çünkü Yakup Bek, İngiliz usulü yeni silahlarıyla daha da güçlenmişti⁸⁰.

Tezek Töre ile Tazabek'in peşinden giden Kazakların geri gönderilmesi talebine olumsuz cevap alan G. A. Kolpakovskiy, Yarbay Jdan-Puşkin'e sınır ötesine geçerek kaçakları getirme emrini verdi. Ancak Uygurlar buna müsaade etmedi. Gulca Sultanı Alihan, 1868 yılında ilçe yönetimine baskın yaptıktan sonra kaçarak kendisine sığınan Kırgızların Bugı uruğundan 30 ailenin de teslim edilmesi talebini “*Şeriatımız buna izin vermez*” diyerek reddetmişti⁸¹. Bu habere oldukça hidetlenen G. A. Kolpakovskiy, 3 topçu birliğini de yanına alarak Gulca'ya sefere çıkmıştır. Tazabek'i yakalama bahanesiyle yola çıkan Rus ordusunun asıl gayesi, İli arazisini ele geçirerek, Çarlık Rusya topraklarını genişletmekti.

22 Haziran 1871'de Gulca, G. A. Kolpakovskiy'nin eline geçer. İli topraklarının Rusya tarafından işgal edildiğini duyan Kazak ve Kırgızlar, Yakup Bek'e sığınmak üzere güneye doğru kaçmışlardır. Rus ordusu, güçlülükle de olsa, onları yakalamış ve eskiden yaşadıkları yerlere geri götürmüştür. Ruslar, geri getiri-

⁸⁰ KCMDA, 44-f, 1-d, 5649-b, s. 118.

⁸¹ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 179.

len halk arasında bir kargaşa olmasını önlemek için, eski nahiyeye yöneticilerinin bile görevlerini iade edeceğini vaat etmişti⁸². Tüm bu gelişmeler üzerine Gulca Sultanı Alihan, Tazabek ile dostlarını Ruslara teslim etmek zorunda kalmıştır⁸³. Tazabek'in mahkemesi devam ederken o, 1872 yılı Mart ayında vefat etmiştir⁸⁴. Ailesinin belirttiğine göre Tazabek Batur, hapishanede zehirlenerek öldürülmüş ve cenazesinin verilmesi için onlardan 2.000 at istenmişti⁸⁵. Tazabek ile birlikte Doğu Türkistan'a giden ve onunla birlikte ele geçirilen Şaltabay Alparov ise 10 yıllığına Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden dönen Şaltabay, Kırgız topraklarına gitmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. Gulca'ya giden Şaltabay'nın ağabeyi Saurık Alparov ise Çin'in Suasu adlı bölgesinde Rus ordusu tarafından Kırgız baturlar ile birlikte 1871 yılında öldürülmüştü. Çinli tarihçi Chi Ching-tsung, Tazabek Pusırmanov'un Kazakların Rusya'ya karşı ayaklanan komutanlardan biri olduğunu yazmıştır⁸⁶. Kazak tarihçi N. Mukamedhanulı ise: "Tazabek'in Çin sınırını aşarak İli arazisine geçmesi, Rus sömürüsüne karşılık vermek için gerçekleşmiş bir girişimdi"⁸⁷ demektedir.

Doğu Türkistana Kazak ve Kırgızların Göçünün Ekonomik Sebepleri

Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan'a göçmesinin sebeplerinden biri de toprak yetersizliği meselesiydi⁸⁸. Bu göçün ekonomik sebepleri de vardı. Rus idarecilerinin belirttiğine göre, Doğu Türkistan sınırında yaşamakta olan göçebe halkların, Rus egemenliğinden kurtulmak, hür ve bağımsız ömür sürme niyetleri vardı. Kaşgar'da Çin'e karşı isyan çıktığı sırada, dağlardan inen göçebeler Kaşgarlılara destek olma konusunda tereddüt etmemişlerdi. Rus yönetimine bağlı göçebe halklar, otlak kiralama bedeli olarak hane başına 6 som ödemekteydi, Doğu Türkistan'daki Kazak-Kırgızlar ise, bunun için herhangi bir ücret vermiyordu. Üretilen ürünlerden alınan vergiler de Doğu Türkistan'da çok azdı. Rus yüksek memurlarının da söylediği gibi, sosyal yaşamları, gelenekler ve ekonomik şartları aynı olan biri Doğu Türkistan'da diğeri Rusya egemenliği altında yaşayan bu halk-

⁸² V. Z. Galiyev, *a.g.e.*, s. 186.

⁸³ T. Kaugabayev, *a.g.m.*, s. 1-2.

⁸⁴ T. Kaugabayev, *a.g.m.*, s. 1.

⁸⁵ N. Muhamedhanulı, *Kıtaydağı Kazaktardın Kögamdıq Tarihi (1860-1920)*, Kazakparat, Almatı, 2000, s.

1.

⁸⁶ KCMDA, 64-f., 1-d., 5091-b., s. 320.

⁸⁷ KCMDA, 64-f., 1-d., 5091-b., s. 133.

⁸⁸ KCDMA, 825-f., 1-d., 57-b., s319.

lar arasında vergi konusunda bu kadar farklılık olması, Doğu Türkistan sınırının güvence altında tutulmasını imkânsız hale getiriyordu⁸⁹.

Rus yönetimi için, Kırgız ve Ulu Cüz Kazaklarından hane sayısına göre alınan vergiyi toplamak kolay olmamıştır. Çünkü her nahiye için bölünen topraklar düzgün hesaplanmamıştı. Halk göçebe yaşadığı için toplam kaç hanenin olduğunu tam olarak bilmek mümkün değildi. Bu durum özellikle Alban uruğunda büyük sorun olmuştu. 1865 yılından itibaren bazı uruğların Dungan isyanına katılmak üzere göç etmesinden dolayı hane sayısını belirlemek oldukça güç hale gelmişti. Bu yüzden 1870'li yıllara gelindiğine Rus vergi memurları, ne kadar vergi toplanması gerektiğini hesaplayamamışlardı⁹⁰. Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Kazak ve Kırgızların ayaklanma sebepleri, bağımsız bir şekilde ömür sürme isteklerinin yanı sıra ekonomik sebeplere de bağlıydı. Ancak 20. asrın başlarına kadar devam eden başkaldırılar, çoğunlukla silah ve teknoloji bakımından üstün konumda olan Rus askerleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan'a göç hareketleri devam etmiştir.

Hokant Hanlığındaki Gelişmeler ve Çin'in Kaşgar'ı İşgali

Siyasî ve ekonomik sebeplere bağlı olarak Kazak ve Kırgızların ayaklanma ve Doğu Türkistan'a göç etme girişimlerinin devam ettiği yıllarda, Türkistan'ın batı kısmında, henüz tamamen Rus Çarlığına bağlanmamış topraklarda vaziyet çok karışıktı. 1873 yılında Hokant Hanlığının Andican şehrindeki, Mamır Mergenöglü adlı bir Kırgız'ın başkanlığındaki ayaklanmacılar, Tokmak ilçesinin Togıztarau kanyonuna gelerek uzak ve yakındaki tüm Kazak-Kırgızları kendilerine katılmaya davet etmişti. M. Mergenöglü daha sonra, Kaşgar'a giderek oradan Andican'ı almak için hazırlık içerisine girdi. Fakat bu planını uygulamaya koyamayınca tekrar Tokmak'a döndü ve bu ilçenin Kapka adlı yerleşkesinde yakalanarak Kazak topraklarına, Lepsi'ye sürgün edildi. Buradaki Kazakları da ayaklandırmaması için sıkı gözetim altında tutuldu⁹¹.

1874 yılında Momın Şamurzakoğlu adlı bir Kırgız, Musılmankul bey ve Hokant Hanlığı tahtına geçmeye çalışan Seyitbolat ile birleşerek, Hudayar Han'a karşı bir isyan gerçekleştirmeyi planlamışlardı. Alabuka kanyonunda 10 bin kişiyi toplayan ayaklanmacılar, Terekorgan'da Hudayar'ın ordusuna karşı savaştılar.

⁸⁹ KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b., s. 8.

⁹⁰ KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b., s. 1.

⁹¹ RDTA, s. 155.

Yapılan çarpışmada Musılmankul hayatını kaybederken Seyitbolat kaçıp kurtulmuş, Momin ise kanyona geri dönmüştü⁹². Kanyon bölgesinde bulunan Kazak ve Kırgızlar, Momin'i Rus hükümetinden korumuş ve ellerinden geldiğince yardım etmişti.

Evliya Ata valisi, Momin'i yakalayıp getirmek için Akmolda Bayzakoğlu başkanlığındaki, Bürkitbay Binazaroğlu, Aytumbet Tutoğlu, Rayımbek Sarımsakoğlu gibi Kazak ve Kırgızların nahiye başkanlarını toplantıya çağırılmıştı. Onlardan oluşacak bir elçilik heyeti, Momin'i ikna ederek teslim olmaya razı edecekti. Ancak heyet, halkın çoğunluğunun Momin'i desteklediğini ve silahlı müdahale olmadan onu ele geçirmenin imkânsız olduğunu bildirdi.

Bu gelişme üzerine Kazak ve Kırgızların itibarlı şahsiyetleri ile birlikte Rus askerleri yola çıkarak 24 Ağustos 1874 tarihinde Momin'i tutuklayarak Evliya Ata hapishanesine koydu. Bolatseyit ise Hokant Hanlığı topraklarına geçti⁹³.

1873-1874 yıllarındaki Hokant Hanlığında çıkan ayaklanmalar, Han'a karşı sadece sosyo-ekonomik sebeplerden çıkmış değildi. Rus sömürü siyasetine karşı da isyanlar gerçekleşmekteydi. Hudayar Han, Ruslara güvenerek, İslâmî hukuka uygun olmayan vergilerle halktan topladığı 140.000 gümüş akçeyi Türkistan Genel Valisinin direktifiyle Devlet Bankasının hesabına yatırmıştı. Bunun ardından Kaufman, Hudayar'ın ailesi ve yakınlarıyla birlikte Orenburg'a gönderilmesi emrini vermişti. Hudayar Han'ı Rusların elinden kurtaran, Kazakların tanınmış beyi Ezbergan Munaytpasoğlu olmuştur. Kazak ve Kırgızların yaşamında önemli bir yer işgal etmiş olan Han, 50 yaşında Afganistan topraklarında vefat etmiş ve orada defnedilmiştir⁹⁴.

Rus idarî organlarının amaçlarına ulaşana kadar uyguladıkları ikiyüzlü politikalar ve verdikleri sözde durmayışları, halkın güvenini tamamen kaybetmelerine yol açmıştı. Kırgızlardan Abdullahbek adlı bir baturun Rus General Mihail Dimitriyeviç Skobelev'e yazdığı mektuptaki şu satırlar, durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Tanrıya ve onun peygamberine iman etmiş olan bizler, bugüne deyin size karşı mücadelemizi sürdürmekteyiz. Bu, sizin yapılmış olan anlaşmalara sadık kalmamızın sebebiyle olmaktadır. Mesela, Nasreddin'i Hokant Han-

⁹² RDTA, s. 156.

⁹³ RDTA, s. 158-159.

⁹⁴ ÖCMDA, İ-715-f, 1-d,37-b, s.49.

lığına getirmenize rağmen onu aldattınız ve Sibirya'ya sürgüne yolladınız. Şimdiye siz, General Skobelev, Abdırâhman'ı ve diğer birçok beyimizi, Hokant Hanı yapacağım! yalanıyla kandırdınız ve onları da Sibirya'ya gönderdiniz. İşte, tüm bunlar bizim için korkunçtur ve size duyulan güvensizliğin sebebidir. Bu yüzdendir ki İslam dinine derinden bağlı birçok kişi size karşı mücadeleye devamda kararlıdır. Siz güçlü ve yenilmez ordunuzla gururlanıyorsunuz. Biz ise şimdi zayıfız, bu yüzden Tanrıya sığınıp şükre ediyoruz. Belki bir gün göklerdeki yaratıcı, bizi de kudret sahibi kılar. Eğer vermiş olduğunuz sözleri tutmuş olsaydınız, kararlarımıza uyardık. Fakat yukarıdaki sebeplerden dolayı kanımızın son damlasına kadar savaşacağız. Biz göçebeleriz, bize malın-mülkün gereği yok, Tanrı'nın verdiği bir lokmaya razıyız"⁹⁵.

İşte bu sebeplerden, Hokant'ın eski Hanı Hudayar'ın oğlu Nasreddin Han "gazavât" ilan etmek mecburiyetinde kaldı. Nasreddin'in halka sesleniş mektuplarından birinde, Buhara, Çimkent ve Evliya Ata temsilcilerinin Andican'a gelerek Hokantlılara yardım edecekleri vaadinde bulunduğu, hatta Çu boyu Kazak ve Kırgızlarının da Hoca Datka'nın önderliğinde Ruslara karşı silahlı mücadele başlattıkları yazılmaktaydı. "Gazavât" sloganının, halkların bağımsızlık ayaklanması hareketine dönüşeceği endişesine kapılan Rus yönetim organları, Yedisu, Sırderya, Fergana ve Semerkant vilayetlerinin idarecilerine, yerli halkın her ne hal ve şartta olursa olsun baş kaldırmalarına izin verilmemesi hususunda direktifler verdi. Türkistan Genel Valisi Kaufman, Müslümanların bu hareketinin önlenmemesi halinde isyanın sadece Hokant Hanlığı ile sınırlı kalmayacağı, Türkistan'ın birçok bölgesine yayılacağı uyarısında bulunmuştu⁹⁶.

Gerçekten de Kazak ve Kırgızların bağımsızlık yolundaki mücadeleleri durdurulamadı. 1875 yılında, Kazakların meşhur hanlarından Kenesarı'nın oğlu Sızdık Töre, Kaşgar'a gelerek Yakup Bek'in ordusuna katıldı. O, Hokant, Hive ve Buhara askerleriyle Rus işgal güçlerine karşı savaşmış, daha sonra da Müslüman Türk halklarının tüm bağımsızlık mücadeleleri içerisinde yer almıştır. Sızdık Töre'ye, Yakup Bek Memleketinde yerel idarî görev olarak eski Taşkent Valisi Mirzahmet'ten sonraki makam verilmişti.

1875 yılında kırk bin kişilik Çin ordusu Doğu Türkistan'ı ilhak etmek için harekete geçmişti. Yakup Bek'in Kaşgar'dan Yeni Hisar'a geldiği sırada Mançu

⁹⁵ ÖCMDA, 1-f, 34-d., 346-b., s. 154.

⁹⁶ KCMDA, 44-f, 1-d., 21538-b., s. 139.

askerleri Kumul'u ele geçirmişti. Çin ordusu artık Doğu Türkistan topraklarında idi⁹⁷. Yakup Bek'in Çin'e karşı yürüttüğü mücadelede, İngiltere'den aldığı destek son derece önemliydi. Ancak İngiltere'nin Kaşgar'a verdiği destek, Rusya'nın muhtemel Hindistan işgali projesinde Rus askerlerinin geçeceği güzergâhın Yakup Bek'in memleketinden geçmesinden kaynaklanıyordu. Sonraki dönemde Rus askerlerinin Hindistan'ı muhtemel işgali için Yakup Bek'in arazisini kullanmayacağına anlaşılması üzerine bu destek ortadan kalkmıştı. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'a desteği devam etmişti. 1875 yılında 6 top ve 2000 tüfek ile birlikte Yakup Bek'in ihtiyaç duyduğu bir takım memurlar Kaşgar'a gönderilmişti. Yakup Bek, 1876 yılında da Osmanlı tahtına V. Murat'ın geçmesi sebebiyle, yeni padişaha biat ettiğini bildirmek üzere elçisi Yakup Han Töre'yi yeniden İstanbul'a yollamıştı. Ancak elçinin geldiği sırada II. Abdülhamit padişah olmuştu ve biat ona yapıldı⁹⁸ İstanbul'a gelen Kaşgar elçisi, Çin'in Yedişehir Devleti'ne büyük bir taarruz hazırlığında olmasından dolayı Sultan II. Abdülhamit'ten yeni silah ve askerî yardım talebinde bulunmuştu. Ancak Osmanlı Devleti gerekli yardımı veremedi ve elçiye İngiltere'nin desteğini alması tavsiye edildi⁹⁹. Yakup Han Töre, İstanbul'dan Londra'ya geçerek, İngiliz desteğinin yeniden sağlanması için girişimlerde bulunmuştu. Daha önce Kaşgar'ı ziyaret eden Forsyth ve İngiltere'nin Çin sefiri olan ve o sıralarda Londra'da bulunan Wade ile birlikte İngiltere Dışişleri Bakanlığındaki görüşmelerinden olumlu bir sonuç çıkmamıştır. Bu arada 1876 sonbaharında hazırlıklarını tamamlayan General Tso Tsung-tang komutasındaki Çin ordusu, kısa sürede Urumçi ve Manas'ı alarak Yakup Bek'in merkezine doğru ilerledi. 1877 ilkbaharında Turfan'ın da işgal edildiği sırada Yakup Bek'in beklenmedik bir şekilde rahatsızlanarak ölmesi, memleketinin bağımsız kalması ihtimalini ortadan kaldırdı¹⁰⁰. Yakup Bek, Hoten hakimi iken onun hizmetine giren Niyaz Hakim Bek tarafından zehirlenerek öldürülmüştü. Niyaz Hakim Bek, Çinlilere bir mektup yollayarak onlarla işbirliği yapmış, Yakup Bek'i zehirleyerek öldürmeyi, sonrasında da Doğu Türkistanlıların arasına nifak salmayı teklif etmişti. Böylece Çin ordusu Doğu Türkistan'ı kolaylıkla işgal edebilecekti. Çinliler ise gönderdikleri cevabi mektubunda, bu ihanetine karşılık olarak Niyaz Hakim Bek'e ve hanımına makam ve unvanlar vereceklerini söylemişti¹⁰¹. 10 Aralık 1877

⁹⁷ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 180.

⁹⁸ Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2016, Cilt: 15, Sayı: 30, s. 14.

⁹⁹ Sadettin Gömeç, *a.g.m.*, s. 153.

¹⁰⁰ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰¹ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 186-187.

tarihinde Kaşgar'ın Çinliler tarafından işgalinin ardından 60 bin kişilik Kaşgar ordusu tasfiye edilmiş ve halkı sindirmek için toplu katliam yapılmıştı. İşgal sırasında Doğu Türkistan'da bulunan Osmanlı subaylarından Ali Kazım Bey, İsmail Hakkı ve Mehmet Yusuf, Çinlilere sığınmış olan vali Niyaz Hakim Bek'in ricaları sonucu idam edilmekten kurtulmuştu. Ali Kazım Bey'in İstanbul'a döndükten sonra Sultan Abdülhamid'e sunduğu rapora göre, Kaşgar'ın işgalinden sonra Karaşehir, Korla, Koçar ve Üç-Turfan'ı zapt eden Çin ordusu, Osmanlı subayları ile birlikte 3 bin asker ve yedi valiyi tutuklamıştı. Tutuklananlardan yüzlercesi çeşitli işkencelere maruz bırakılarak idam edilmiş, kalanları da zindanlara atılmıştı¹⁰².

Yakup Bek'in vefatından sonra mücadeleyi oğlu Bekkuli Bek bir süre daha devam ettirmişti. Kenesari'nın oğlu Sızdık Töre, 1877 yılının Haziran ayında, Yakup Bek öldükten sonra onun yerine geçen oğlu Bekkuli Bek ile birlikte Çin'e karşı yapılan savaşta yer almış ve kolundan yaralanmıştı. Yukarıda adı geçen Aldıraj Datka ise, aynı yıl Hekimhan Töre'yle birlikte asker toplayıp, Sarıkol adlı yerde Çin Ordusuna karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir.

Sızdık Töre, Yakup Bek'in oğlu Bekkuli Bek ile beraber Kırgız ülkesindeki Oş vilayetine gelmiş ve oradan Rus yönetimi altındaki bölgeye geçeceğini bildirmişti. Bekkuli Bek, babasının doğduğu yer olan ve bugün Özbekistan Cumhuriyeti, Taşkent ilinin ilçesi olan Piskent'e, Sızdık Töre ise Çimkent yakınlarındaki kardeşi Ahmet Töre'nin yanına gitmeyi uygun görmüştü¹⁰³.

Kazak ve Kırgızların tüm samimiyetleriyle destekledikleri Dungan ayaklanmasının önderi Muhammed Eyüp Biyanhu da, 1878 yılında Kırgız topraklarına gitmiş ve 1880 yılında ölene kadar Bişkek'te yaşamıştır. Yakup Bek Devleti yıkıldıktan sonra, Rus boyunduruğu altına girmek istemeyen Osman Manap gibi birçok Kırgız, uzun süre birçok güçlüklerle boğuştuktan sonra doğdukları yerlere dönmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde, Yakup Bek Devleti sayesinde baskı, zulüm ve esaretten kurtulmayı amaçlayan Kazak ve Kırgızların bağımsızlık yolundaki mücadeleleri istenilen sonucu vermemişti.

¹⁰² Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a Yardımı ve Çin İşgali", <http://akademik-perspektif.com/2017/02/03/osmanli-devletinin-dogu-turkistana-yardimi-cin-ısgali/>

¹⁰³ ÖCMDA, İ-17-f, 1-d, 542-b, s. 4.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ın yerli halklarının Çin hâkimiyetine karşı başlatmış olduğu ulusal bağımsızlık mücadelesi, Yedisu bölgesi başta olmak üzere, Rusya İmparatorluğu egemenliği altındaki Batı Türkistan'da yaşayan halkı da etkilemişti. Yakup Bek önderliğinde, merkezi Kaşgar olan Yedişehir Devletinin kurulması, Yedisu bölgesinde meskûn Kazak ve Kırgızlar arasında Rusya İmparatorluğu'nun sömürü siyasetine karşı ayaklanmaların alevlenmesini tetiklemişti. Yedişehir Devletinin lideri Yakup Bek Ba-devlet, Yedisu'daki bu hareketlerden yararlanarak, devletinın Çarlık Rusya hükümeti tarafından resmen tanınmasını sağlamaya çalışmıştı. Ancak Yedişehir Devletini resmen tanımaya yanaşmayan Rusya, Kaşgar'la ticari ilişkiler kurmakla yetinmişti. Aynı dönemde Hindistan'ı işgal eden ve Kaşgar sınırlarına kadar ulaşan İngiltere de Türkistan politikalarında etkin rol oynamak niyeti taşımaktaydı. Yakup Bek zamanında bölgede İngiliz-Rus rekabeti iyice artmıştı. Yedişehir Devletini kendi tarafına çekmek isteyen İngiltere de Kaşgar'a elçiler göndermiş ticarî ilişkiler kurmuştu. Yakup Bek ise Osmanlı Devletine elçiler göndermiş, padişaha bağlılığını bildirmiş ve Çin'e karşı yürüttüğü mücadelesinde yardım talebinde bulunmuştu. Aradaki mesafenin uzaklığının yanı sıra, askerî ve siyasî açıdan yeterince gücü bulunmayan Osmanlı Devleti, Yakup Bek'e istediği yardımları verememiş ve Yedişehir Devleti Çin istilasına uğramıştı¹⁰⁴.

Yedişehir Devletinin kurulmasından sonra Rus sömürge politikalarından rahatsızlık duyan Kazak ve Kırgızlar, boy beylerinin önderliğinde Doğu Türkistan'a göç etmeye başlamışlardı. Doğu Türkistan sınırındaki bu durum Çarlık hükümetini derhal harekete geçirmiş ve göç eden halkın bir kısmını eski yaşadıkları bölgelere geri getirmişti. Yakup Bek'in devletinın varlığı, Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Rus egemenliğine karşı ayaklanmalarında son derece büyük önem arz ediyordu. Çin'in Kaşgar'ı işgali ve Yedişehir Devletini yıkılması, Kazak ve Kırgızların Rusya İmparatorluğuna karşı yürüttüğü ulusal bağımsızlık mücadelesini olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

¹⁰⁴ Bahattin Gencal, "Nikolay Livoviç Zeland", s. 364.

KAYNAKLAR

- Abdrahamanov, İ., “Jakıpbek Badaulet”, *Kırgızistan Cumhuriyeti Bilim Akademisinin Elyazmaları Arşivi*, (KCBAEA) N°: 116 (319).
- Aldabek, N., *Tarihi Talkıga Tolu Şinjan*, Kazak Üniversitesi, Almatı 2003.
- Andryev, Alexandre, *Soviet Russia and Tibet, The Debacle of Secret Diplomacy*, Brill, Leiden-Boston, 2003.
- Aristov, N., “O Kul’ce”, *Turkestanskiye Vedomosti*, 15 Mayıs 1871.
- _____, “Otnoşeniya Naşi k Dunganam, Kaşgaru i Kul’ce”, *Materialy dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya.*, İzdadeltstvo Turkestanskogo Stat. Komiteta., Çast II, St. Petersburg, 1874, s. 170-281.
- Bekmahanova, N. E., *Prisoedineniye Tsentral’noy Azii k Rossiskoy İmperii*, Tsentr Gumanitarnih İnitiativ, Moskova 2015.
- Demirağ, Yelda, “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2014, Sayı: 3. s. 229-245.
- Fedçenko, A. P., *Puteşestvie v Turkestan - Sovershennoy ot imp. Obşestva, Lyubiteley Estestvoznaniya*, T. I, Ç. II, Universitetskaya Tipografiya, St. Petersburg 1875.
- Galiyev, V. Z., *Karavannye Tropi (Iz İstorii Obşchestvennoy Jizni Kazakhstana XVII-XIX vekov)*, Atamura, Almatı 1994.
- Gencal, Bahattin, “XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8, 2013, s. 31-44.
- _____, “Nikolay Livoviç Zeland ve Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-Şan Dağları Geçitleri) Adlı Eserinde Doğu Türkistan”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, s. 363-377.
- Gömeç, Sadettin, “Doğu Türkistan’da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *OTAM*, Sayı 9, 1999, s. 149-153.
- Gönder, Çağatay, “Kaşgar Emirliği’nin Osmanlı Devleti’ne Tabiiyeti”, *Yakan Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2016, Cilt: 15, Sayı: 30, s. 1-30.
- Halidi, Kurbanali, *Tevarih-i Hamse-i Şarkâ (Şıgıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakçaya Çevirenler: B. Tötenayev – A. Joldasov, Ata Mura, Almatı 1992.
- Hayıt, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- İsiyev, D. A., *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Nauka, Moskova 1981.

Kaugabayev, T., “Tazabek Batır”, *Parasat*, 1995, № 6, s. 1-10.

Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (KCMDA), 21-f. (fon), 1-d. (dosya), 162-b-(belge).

KCMDA, 44-f., 1-d., 5649-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 20531-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 21538-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 29185-b.

KCMDA, 44-f, 1-d, 32698-b,

KCMDA, 44-f, 1- d, 38257- b.

KCMDA, 44-f, 1- d, 43610-b.

KCMDA, 64-f., 1-d., 5091-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 32-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b.

KCDMA, 825-f., 1-d., 57-b.

Kojamjarova, D. P., “Kokan Handığı Jane Kazaktar”, *Otan Tarihi*, № 1, (73), 1/2016, s. 5-14.

Koroşhin, A. P., *Kasayüşisiya Turkistanskogo Kraya*, Tipografiya A. Tranşeliya, St. Petersburg, 1876.

Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Kuropatkin, A. N., *Kaşgariya. İstoriko-geografiçeskiy Oçerk Strany yeye Vöyennyje Sily, Promişlennost' i Torgoolya*”, Tipografiya M. S. Balasheva, St. Petersburg, 1879.

Miftakov, K.. “Jakıpbek (Badaulet)”, KCBAEA, № 20 (213), 93.

Muhamedhanuli, N., *Kitaydagı Kazaktardın Kogamdk Tarihi (1860-1920)*, Kazakparat, Almatı, 2000.

Ölçekli, Tamara, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerı”, *Bilgi*, 2013, Sayı: 67, s. 111-128.

Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (ÖCMDA), 715-f. (fon), 1-d. (dosya), 34-b (belge).

ÖCMDA, İ -17-f., 1-d., 542-b.

ÖCMDA, 1-f, 34-d., 346-b..

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 37-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 61-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 62-b.

Pervișeva, İ., “Resale-i Yakubi (Vospominaniya o Yakub-beke Kașgarskom Kamil’-hana-ișana)” *İstoriik-Marksist, 1940*, N° 3 (79), s. 127-135.

Petrov, V. İ., *Myatejnoe «Serdtsø» Azii. Sin’tszyan’: Kratkaya İstoriya Narodnıh Dvijeniy i Vøspominaniya*, Kroft, 2003, Moskova.

Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi (RDATA), 1396-f., 2-d., 97-b.

Saray, Mehmet, *Rus İșgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994.

_____, “Osmanlı Devleti’nin Doğu Türkistan’a Yardımı ve Çin İșgali”, <http://akademikperspektif.com/2017/02/03/osmanli-devletinin-dogu-turkistana-yardimi-cin-ısgali/>.

Talip, Moldo, “Kordolgon Zamanda”, *Kırgızdar. Tarih Muras Öner.*, Kırgızstan-Soros fondusu, C. 3, Bișkek, 1995, s.71-137.

Topal, Kadriye, *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Uydu, Yücel Mualla, “Yakub Beg”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 277-278.

Uygur, Feyzullah, *Doğu Türkistan Tarihi 1864-1884*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

Yavuz, Nuri, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kașgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi’nin Layihası”. *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2003, Cilt 23, Sayı 2, s. 41-60.

Zarcone, Thierry, “XX. Yüzyıl Doğu Türkistan’ında Sûfi Silsileleri ve Evliya Sevgisi”, *Türkler*, Cilt. 20, Yüzikinci Bölüm, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 282-289.

.. “O Kul’cinskih Delah”, *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.

.. “Pravitel’ Altıșara”, *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.